

DE VREEMDE SITUATIE

Hechtingstheorie in de praktijk van de kinderopvang

Louis Tavecchio en Erna Reiling

De term gehechtheid (*attachment*) verwijst naar een relatief duurzame affectieve relatie tussen een kind en een of meer specifieke personen ('gehechtheidsfiguren') met wie het regelmatig omgaat. Deze relatie manifesteert zich in de vorm van gehechtheidsgedrag, dat wil zeggen elk gedrag dat de kans op het naderbij brengen van de gehechtheidsfiguur vergroot. De grondlegger van de gehechtheidstheorie, de Britse kinderpsychiater John Bowlby (1909-1990), schreef na de Tweede Wereldoorlog in opdracht van de Wereld Gezondheids Organisatie (*World Health Organization*, WHO) een rapport waarin alle onderzoeksresultaten en klinische gegevens over het risico van vroegtijdige scheidingservaringen in het leven van (zeer) jonge kinderen werden samengevat (3). De aanleiding daartoe was onder andere dat tijdens de Tweede Wereldoorlog nogal wat jonge kinderen door het oorlogsgeweld van hun ouders waren beroofd. Het bleek dat de opvang van deze verweesde kinderen in kindertehuizen onvoldoende was om ze de scheiding te doen vergeten. Zelfs een uitstekende lichamelijke verzorging verhinderde niet dat veel jonge kinderen apathisch wegwijnden. Alleen de warme aandacht van een vaste professionele verzorgster kon enig tegenwicht bieden.

Ter verklaring van de grote invloed die scheiding en verlies van de moeder op jonge kinderen hebben, ontwikkelde Bowlby zijn theorie over de natuurlijke neiging van een kind zich te hechten aan zijn opvoeder. Om de nabijheid van de persoon aan wie het kind gehecht is (de 'gehechtheidsfiguur') te bewerkstelligen, is een kind uitgerust met een repertoire aan gedragingen. Huilen om de gehechtheidsfiguur bij zich te krijgen en (glim)lachen om haar daar te houden zijn middelen die een nog jonge baby ter beschikking staan; in de loop van de tijd komen daar vocaliseren (roepen, geluidjes maken), kruipen en achternalopen bij. Dat

zelfs de pasgeborene reeds optimaal is toegerust voor het verkrijgen van nabijheid tot of interactie met de volwassen soortgenoot, verklaart Bowlby door te verwijzen naar de biologische functie van gehechtheidsgedrag: bescherming tegen gevaar. Heel vroeger was dat gevaar van roofdieren misschien reëel. Vermoedelijk is dit gedragspatroon dan ook in een verleden totstandgekomen, in een tijd waarin onze voorouders nog een harde strijd om het bestaan voerden. Maar ook nu nog zouden de overlevingskansen van een baby gering zijn als hij volledig in de steek gelaten werd. Het vermogen om aandacht te trekken komt dus nog steeds van pas. De beschikbaarheid van en de omgang met ervaren, volwassen soortgenoten geeft de beste kans op overleving. Vanuit de geschiedenis van de soort bekeken is gehechtheid dan ook op te vatten als een biologische beveiliging die in het erfelijk materiaal is vastgelegd.

Illustratief voor het overlevingsaspect van gehechtheidsgedrag is dat kinderen vooral in tijden van verdriet en vermoeidheid of in stresssituaties (spanning, angst) proberen zoveel mogelijk in de buurt te blijven van hun moeder en/of andere gehechtheidsfiguren. Het kind zal zich tegen vertrek van de gehechtheidsfiguur verzetten en zich bij diens terugkeer even aan haar of hem vastklampen of op een andere manier zijn blijdschap tonen over de hernieuwde aanwezigheid van deze belangrijkste bron van veiligheid en vertrouwen. Ook in een min of meer onbekende omgeving – een nieuwe speelplaats of bij vreemden thuis – fungeert de gehechtheidspersoon als vertrouwde basis van waaruit de omgeving wordt geëxploreerd. Alleen zij of hij biedt voldoende gevoel van veiligheid voor onbezorgd spel. (1)

Later in de ontwikkeling wordt de psychologische beschikbaarheid van de gehechtheidsfiguur belangrijker dan de fysieke aanwezigheid. Bowlby spreekt in dit verband over het 'interne werkmodel van gehechtheid'. Volgens de gehechtheidstheorie vormt het kind op basis van zijn interacties met de opvoeder een mentale representatie of *intern werkmodel*, dat is opgebouwd uit de ervaringen van het kind met de opvoeder. Bij een veilig gehecht kind heeft het kind het vertrouwen opgebouwd dat de gehechtheidsfiguur beschikbaar is als het die nodig heeft, bijvoorbeeld in situaties van angst of verdriet. Niet bij alle kinderen groeit het vertrouwen in de beschikbaarheid van de opvoeder op deze manier; met andere woorden, niet alle kinderen zijn veilig gehecht aan hun opvoeder. Een kind dat herhaaldelijk heeft ervaren dat de opvoeder zijn gehechtheidsgedrag onbeantwoord laat, bouwt een intern werkmodel op van de opvoeder als afwijzend. Het ziet zichzelf als niet waard om van gehouden te worden.

In dat laatste geval is sprake van onveilige gehechtheid, nader te onderscheiden in twee typen: angstig-vermijdend en angstig-ambivalent. De Amerikaanse ontwikkelingspsychologe Mary Ainsworth heeft een procedure ontwikkeld waarmee deze verschillende typen gehechtheid onderscheiden kunnen worden bij kinderen tussen elf en achttien maanden (1). In

deze procedure, de zogenoemde Vreemde Situatie (*Strange Situation*), wordt het kind in een voor hem niet vertrouwde omgeving – een kamer met wat speelgoed – geconfronteerd met een onbekende persoon (de 'vreemde') en met twee korte scheidingen van de gehechtheidsfiguur. Zo'n situatie roept gehechtheidsgedrag op. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie wordt met name gebaseerd op het gedrag van het kind tijdens de twee herenigingen met de opvoeder. Verondersteld wordt dat het door het kind in deze situatie vertoonde gedrag het eerdergenoemde werkmodel van gehechtheid weerspiegelt, dat immers is opgebouwd uit zijn ervaringen met de opvoeder. Van IJzendoorn e.a. (28) geven de volgende typeringen van drie hoofdtypen van gehechtheid, gebaseerd op het gedrag van het kind in de vreemde situatie.

- Een *veilig gehecht kind* (type B) raakt enigszins of soms erg overstuurd tijdens de scheiding van de gehechtheidsfiguur. Bij de hereniging zoekt een veilig gehecht kind fysiek contact en/of communicatie met de opvoeder. Dergelijke kinderen zijn meestal redelijk snel getroost, zodat ze na korte tijd hun spel weer hervatten.
- Een *angstig-vermijdend gehecht kind* (type A) is meestal wat minder overstuurd tijdens de scheidingen. Bij terugkeer van de gehechtheidsfiguur vermijden dergelijke kinderen de opvoeder, bijvoorbeeld door de blik af te wenden, met de rug naar de opvoeder te gaan zitten of van de opvoeder weg te kruipen. In het algemeen is het angstig-vermijdende kind in de vreemde situatie sterk op het speelgoed gericht.
- Het *angstig-ambivalente* (andere term: *angstig-afwerende*) kind (type C) wordt gekenmerkt door een hoge mate van scheidingsangst. Bij de hereniging met de opvoeder laten dergelijke kinderen afwerend gedrag zien. Aan de ene kant vertonen ze een sterke behoefte aan lichamelijk contact, aan de andere kant weren ze de opvoeder af. Dit kan tot uiting komen in het weigeren van speelgoed, wringen bij lichamelijk contact met de opvoeder of ontoestbaar doorhuilen. Angstig-afwerend gehechte kinderen komen na de hereniging met de opvoeder moeilijk weer tot exploratiegedrag.

Daarnaast bestaan er nog twee andere typen: de D- en de U-classificatie (16). Gedesoriënteerd (D) gedrag zie je bijvoorbeeld aan langdurige bewegingloosheid, een snelle afwisseling tussen benaderen en vermijden, plotselinge, niet te verklaren emotionele veranderingen en het regelmatig erg ontgaan zijn, gevolgd door vermijding. Een U-classificatie ten slotte, wordt gebruikt indien geen van de andere typen (A, B, C, of D) van toepassing lijkt.

Het gedrag van het veilig gehechte kind komt het meest overeen met het beeld dat Bowlby schetste van het optimaal functioneren van het gehechtheidsgedragssysteem. En de opvoeder van het veilig gehechte kind voldoet aan Ainsworth's idee van de opvoeder als veilige exploratiebasis. Onder stress vertonen veilige kinderen de primaire, belangrijkste strate-

gieën van het gehechtheidssysteem: zij zoeken nabijheid en handhaven contact. Vermijdend en afwerend gedrag worden als daarvan afgeleide, bijkomende strategieën, beschouwd. Deze zogenaamde secundaire strategieën blijken onder bepaalde (opvoedings)omstandigheden de voorkeur te hebben boven de primaire. Het vermijdende kind zoekt (te) weinig nabijheid en vertoont (te) weinig gehechtheidsgedrag, terwijl bij het afwerende kind eerder sprake is van een teveel.

Van IJzendoorn e.a. (28) illustreren het belang van veilige gehechtheid aan opvoeders in de eerste levensjaren door te verwijzen naar onderzoek. Daaruit blijkt dat veilig gehechte kinderen in vergelijking met onveilig gehechte leeftijdgenootjes in sociaal-emotioneel opzicht beter functioneren. Ze kunnen beter tegen frustraties, hebben een hogere zelfwaardering en zijn sociaal vaardiger. Een longitudinaal onderzoek (een onderzoek dat zich over langere tijd uitstrekt en waarbij dezelfde kinderen herhaaldelijk worden onderzocht) laat zien dat het sociaal-emotionele functioneren van kinderen in groep vijf van de basisschool voor een belangrijk deel voorspeld kan worden uit het gehechtheidsgedrag dat ze op eenjarige leeftijd vertoonden.

HET DYNAMISCH EVENWICHT TUSSEN OPVOEDER EN KIND

Kinderen streven in bedreigende situaties dus naar de nabijheid van een beschermende volwassene ('nabijheid-zoeken'), maar tegelijkertijd hebben ze ook de onbedwingbare neiging de omgeving te leren kennen ('exploratie'). Tussen beide soorten gedragingen bestaat een ingewikkeld en delicaat evenwicht: het 'onbekende' lokt immers uit tot het (opnieuw) zoeken van nabijheid, maar nodigt tegelijkertijd ook uit om eropaf te gaan, het te exploreren. Naar welke kant de balans doorslaat, is afhankelijk van de situatie.

Ook bij de opvoeder is sprake van een spanningsveld tussen twee soorten gedragingen. Aan de ene kant voelt hij zich geroepen een zodanige band met het kind aan te gaan dat hij als vertrouwde en beschermende soortgenoot geaccepteerd wordt. Dit betekent een zekere mate van samenspel met het kind: 'interactie'. En als het kind nabijheid zoekt zal de opvoeder zich als gehechtheidsfiguur aangesproken voelen. Wie zou niet een intens verdrietige baby willen troosten? Aan de andere kant heeft de opvoeder ook andere bezigheden, niet alleen in het gezin (andere kinderen, huishouding, relatie met de partner) maar ook in het maatschappelijk leven (werk, hobby's, scholing). Deze aandacht ('werk') zou op min of meer gespannen voet met 'interactie' kunnen staan.

Tussen de balans van het kind ('nabijheid-zoeken' versus 'exploratie') en de balans van de opvoeder ('interactie' versus 'werk') bestaat een duidelijke samenhang (23). De opvoeder kan - bijvoorbeeld vanwege het wegvallen van 'werk' - *te veel* aandacht gaan schenken aan 'interactie'. In zo'n geval spreekt men van *overprotectie*, dat wil zeggen dwangmatig opleggen van zorg aan het kind. Dit kan ertoe leiden dat het kind onvoldoende aan exploratie van de wijdere omgeving toekomt en zich blijft fixeren op het nabijheid-zoeken. Maar de opvoeder kan ook zoveel tijd aan 'werk' besteden dat dit ten koste gaat van 'interactie'. Opvoeder en kind hebben in dat geval *te weinig* gelegenheid om een voor beide partijen bevredigende koppeling tussen de beide balansen tot stand te brengen. Er is dan sprake van *verwaarlozing*: het kind ervaart te veel scheidingen van de opvoeder. Het zal niet ervaren dat het kan vertrouwen op diens toegankelijkheid in tijden van nood.

De balans bij het kind en de balans bij de opvoeder moeten zodanig op elkaar worden afgestemd dat eventuele verstoringen van het evenwicht een zo gering mogelijke negatieve invloed op het kind hebben. Opvoeder en kind zullen daartoe zodanig op elkaar ingespeeld moeten raken dat de signalen over en weer begrepen worden. In dit verband wordt van de opvoeder verwacht dat zij of hij beschikt over *sensitieve responsiviteit*.

Het gedrag van een kind in de Vreemde Situatie is dus een afspiegeling van de ervaringen die het in de loop van het eerste levensjaar in de interactie met de opvoeder heeft opgedaan. Opvoeders van veilig gehechte kinderen worden gekenmerkt door een *sensitief-responsieve* opvoedingsstijl: zij interpreteren de signalen van hun kinderen juist en reageren daarop steeds snel en adequaat. Opvoeders van angstig-vermijdend gehechte kinderen blijken over de gehele linie onresponsief: zij merken de signalen van het kind niet op, wijzen deze af en voelen zich niet op hun gemak met lichamelijk contact. Angstig-afwerend gehechte kinderen hebben opvoeders die gekenmerkt worden door een 'dan wel, dan niet' responsieve opvoedingsstijl: soms zijn ze wel, maar soms ook niet in staat adequaat op de signalen van het kind in te gaan. Een stabiele relatie met regelmatig terugkerende interactiemomenten vormt een noodzakelijke voorwaarde voor het totstandkomen van een harmonieuze afstemming tussen de gedragingen van opvoeder en kind. Alleen binnen een dergelijke stabiele relatie kan voldoende gelegenheid voor het leren inspelen op elkaar gevonden worden.

In dit verband heeft Bowlby regelmatig gewezen op mogelijk negatieve gevolgen van tijdelijke scheidingen tussen kind en opvoeder. Daarbij past de kanttekening dat in het moderne gezin - het samenlevingsverband waarin de meeste kinderen worden grootgebracht - scheidingen tussen kind en opvoeder onontkoombaar zijn. Permanente fysieke toegankelijkheid van de opvoeder is bijna een fysieke onmogelijkheid en lijkt daarnaast, althans voor velen, in de huidige maatschappelijke omstandigheden ook geen nastrevenswaardig ideaal. In een gezin moet dikwijls meer dan één kind verzorgd worden, en bovendien heeft de opvoeder

nog andere taken te vervullen dan alleen de opvoeding van de kinderen. De hulp van op de eerste plaats de partner, maar ook van oppas, buren, grootouders, kennissen en daarnaast kwalitatief goede kinderopvang zijn in veel gezinnen onontbeerlijk.

Zijn tijdelijke scheidingen onvermijdelijk, dan hoeft dat vanuit het kind gezien allerm minst een 'ramp' te zijn. De optimale opvoedingssituatie wordt dan gevormd door min of meer stabiele relaties met meerdere opvoeders die als gehechtheidspersoon kunnen fungeren. Immers, ingeval slechts één opvoeder zich als gehechtheidspersoon heeft opgeworpen, is iedere scheiding een zeer ingrijpend gebeuren, omdat het kind op niemand anders kan terugvallen. Uit onderzoeksresultaten van de laatste vijftien à twintig jaar is gebleken dat de band tussen moeder en kind, door Bowlby aanvankelijk sterk benadrukt als het prototype van een gehechtheidsrelatie, zo exclusief niet is. In de Verenigde Staten heeft Michael Lamb vastgesteld dat ook vaders een heel goede band kunnen hebben met hun kind. Van IJzendoorn, Sagi en Lambermon (29) hebben onderzoek gedaan naar de gehechtheidsrelatie van kinderen met hun moeder, vader en leidster. Uit dit onderzoek blijkt dat een kind gehechtheidsrelaties kan aangaan met meerdere volwassenen. Er wordt onder andere gekeken naar de relatieve invloed van elk van de gehechtheidsrelaties van een kind met moeder, vader en leidster. Het blijkt dat de sociaal-emotionele ontwikkeling beter voorspeld kan worden door de gezamenlijke invloed van de drie personen in het gehechtheidsnetwerk dan door alleen de gehechtheid aan moeder en vader (zie ook 20).

Onderzoek heeft dus uitgewezen dat hetzelfde kind met meerdere opvoeders (vader, moeder, maar ook crècheleidster of oppas) een gehechtheidsrelatie kan aanknopen, en dat die gehechtheidsrelaties vaak verschillend zijn van kwaliteit. De gehechtheid van een kind *typeert de relatie met een specifieke opvoeder* en is geen kenmerk van het kind zelf. Zo kan een kind veilig gehecht zijn aan vader, maar angstig-afwerend aan moeder en angstig-vermijndend aan de crècheleidster. Allerlei combinaties doen zich voor, reden om te spreken van *gehechtheidsnetwerken* van een kind. Dankzij deze gehechtheidsnetwerken kan het bij meer mensen terecht en heeft het de mogelijkheid angstige banden door veilige te compenseren. Een kind met een angstige gehechtheidsrelatie met moeder kan deze compenseren met bijvoorbeeld de veilige band met de leidster op de kinderopvang, waaruit het veel troost, veiligheid en geborgenheid put. Deze *verbreding van het opvoedingsmilieu* (27), bijvoorbeeld door inschakeling van goede kinderdagverblijven, blijkt pedagogisch gezien voor de, soms broodnodige, compensatie te kunnen zorgen (17). Scheiding van één gehechtheidspersoon hoeft dan nog niet te betekenen dat het kind dit als zodanig ervaart: een andere opvoeder is immers in principe in staat als bron van veiligheid in potentieel bedreigende situaties te fungeren. Daarnaast weten de ouders zich enigszins ontlast in hun verantwoordelijkheid voor het kind. Sociale ondersteuning vanuit een breed netwerk van contac-

ten kan de ouder helpen bij het ontwikkelen of versterken van het vertrouwen in zichzelf als opvoeder.

Een verbreding van het opvoedingsmilieu vermindert het risico dat tijdelijke (of permanente) scheidingen blijvende schade aanrichten. Zij kan bovendien een verrijking van de ervaringswereld van het kind betekenen en zij verruimt de mogelijkheden tot compensatie van eenzijdigheden in de relatie van het kind met zijn opvoeders. Dit alles natuurlijk wel op voorwaarde dat *de vereiste stabiliteit* voorhanden blijft, ook al is er sprake van een groter aantal gehechtheidsrelaties! Ook in een verbreed opvoedingsmilieu zal iedere opvoeder zeer regelmatig moeten omgaan met het kind. Deze interactie is essentieel om de sensitieve responsiviteit te ontwikkelen die noodzakelijk is voor de vorming van een veilige gehechtheid. Vanuit het kind gezien moeten verschillende situaties voorspelbaar zijn; dan hoeft een verbreed opvoedingsmilieu geen instabiel milieu te zijn.

Voor de kinderopvang betekent dit dat men moet streven naar een zo goed mogelijke vervulling van twee essentiële voorwaarden: *stabiliteit* en *sensitieve responsiviteit*. Stabiliteit van de verzorging en een gering verloop van verzorgend personeel zijn uitermate belangrijk voor een voorspoedige kinderlijke ontwikkeling. Kinderen die 's ochtends door hun moeder of vader naar het opvangcentrum worden gebracht, raken eerder van streek wanneer ze daar steeds een andere leidster aantreffen dan wanneer dit een voor het kind vertrouwd persoon is (en blijft). Wat betreft de tweede voorwaarde geldt dat scholing, begeleiding en training van de leidster (mede) gericht moeten zijn op verhoging van haar sensitieve responsiviteit, waardoor de kans op de ontwikkeling van een veilige gehechtheidsrelatie tussen kind en leidster vergroot wordt.

Hoe kan de kinderopvang deze twee essentiële voorwaarden nu precies gestalte geven?

GEHECHTHEIDSTHEORIE EN DE KINDEROPVANG

In de gehechtheidstheorie zijn verschillende aspecten te onderscheiden die verband houden met de pedagogische kwaliteit van kinderopvang. Een aantal daarvan is door onderzoek ook bevestigd. Vooral in de Verenigde Staten wordt veel onderzoek gedaan naar de kwaliteit van kinderopvang, die daar overigens anders is geregeld dan in Nederland en waarvan de kwaliteit nogal wisselend is. De groeps-grootte en ratio (het aantal kinderen op één leidster) variëren er veel sterker dan in Nederland, hetgeen samenhangt met de subsidiëring van de meeste Nederlandse kinderdagverblijven, die aan bepaalde richtlijnen is gekoppeld. Zo wordt er op dit moment gewerkt aan een landelijke basiswet. Daarnaast is er de afgelopen jaren een kwaliteitssysteem ontwikkeld door de vog (7). In de VS is de kinderopvang vaker

commercieel geregeld. We moeten de onderzoeksgegevens dus niet klakkeloos op onze situatie van toepassing verklaren (24). De gehechtheidstheorie blijkt echter ook buiten de VS verklarende kracht te hebben. Het onderzoek naar de relatie tussen de gehechtheidstheorie en de pedagogische kwaliteit in de Nederlandse kinderopvang is weliswaar nog zeer beperkt, maar ook hier wordt steeds meer onderzoek gedaan naar de kwaliteit van kinderopvang (bijvoorbeeld 25).

Vooropstaat dat de gehechtheidstheorie geen pasklaar antwoord geeft op alle vragen en situaties die zich in de professionele praktijk van alledag voordoen. Wel biedt de theorie handvatten en aanknopingspunten om antwoorden te zoeken en te vinden, met name waar het de sociaal-emotionele ontwikkeling betreft. Riksen-Walraven, geïnterviewd door Hopman (10), formuleert het als volgt: 'Er zitten heel aardige dingen in die je in de kinderopvang kunt toepassen. Zo ben ik ervan overtuigd dat een gevoel van veiligheid heel basaal is voor de ontwikkeling van kinderen, ook in de kinderopvang (...). Veiligheid moet een basisdoel zijn in de kinderopvang. Een gevoel van gerustheid voor kinderen, een basisgevoel van welbevinden.'

Maar de kinderopvang is natuurlijk meer dan deze basis. En daarom moeten andere theorieën en stromingen eveneens worden betrokken bij de pedagogische versterking en verrijking van de kinderopvang.

We bespreken de koppeling tussen de gehechtheidstheorie en de pedagogische kwaliteit van kinderopvang in dit hoofdstuk vanuit drie verschillende invalshoeken: de leidster, de organisatie en het overheidsbeleid. Dit om te illustreren dat de theorie goed te vertalen is naar de praktijk.

De leidster

Een professionele leidster in een kinderdagverblijf moet de haar toevertrouwde kinderen pedagogische kwaliteit bieden. Als medeopvoeder of aanvullende opvoeder is ze een onderdeel van de opvoedingsverbreding. Ze moet dan ook proberen om sensitief en responsief met de haar toevertrouwde kinderen om te gaan. Het kind krijgt dan vertrouwen in de ander en in zichzelf. En een kind dat zich op zijn gemak voelt zal meer geïnteresseerd zijn in de omgeving en meer initiatieven nemen.

Als de opvoedingsverbreding de hiervoor genoemde voordelen wil bieden, dan moet daarbij wel aan bepaalde eisen worden voldaan. Het omgaan met meerdere gehechtheidspersonen moet voor het kind een stabiele ervaring zijn (en natuurlijk heeft de verbreding zijn grenzen: een maximum aantal volwassenen). De verschillende situaties moeten voorspelbaar blijven door een zekere regelmaat. Dat betekent dat iedere opvoeder regelmatig met

het kind samen moet zijn om sensitief en responsief te kunnen reageren op de signalen van dit kind. Sensitief zijn is het aanvoelen van het kind, zijn signalen (leren) begrijpen. Responsief zijn betekent snel (genoeg) de benodigde aandacht aan het kind geven. Wetenschappelijk geformuleerd omvatten sensitiviteit en responsiviteit: het consistent en adequaat reageren op de sociale wensen van een kind; een samenspel aangaan dat past bij de capaciteiten, stemmingen, doelen en het ontwikkelingsniveau van dit kind (4). Onderzoek heeft aangetoond dat sensitieve en responsieve ouders vaak een veilige gehechtheidsrelatie met hun kind(eren) ontwikkelen. Uit onderzoek blijkt dat de termen sensitiviteit en responsiviteit ook geschikt zijn om de relatie tussen verzorger en kind in de verschillende vormen van opvang in te schatten. Kinderen kunnen gehechtheidsrelaties met verzorgers aangaan (5, 6, 8, 12, 15). De dagelijkse ervaringen van kinderen in de opvang komen van hun interactie met leeftijdgenootjes en verzorgers in de opvang én de continuïteit en discontinuïteit tussen de ervaringen in de opvang en thuis. Deze ervaringen tezamen kunnen een optimale ontwikkeling bevorderen of tegenwerken (12).

Wanneer kinderen veilig gehecht zijn, zullen ze de omgeving willen verkennen en aan echte exploratie toekomen. De kwaliteit van het samenspel ('sensitieve en responsieve interactie') tussen leidster en kind voorspelt dus de mate waarin kinderen kunnen profiteren van de kinderopvang (15). Er zijn verschillende onderzoeken verricht naar de hoeveelheid interactie tussen leidster en kind en naar de kwaliteit van deze interactie. De uitkomsten van dit onderzoek suggereren dat de pedagogische kwaliteit van kinderopvang voor kinderen onder de drie jaar bepaald wordt door een warme, gelukkige omgeving met voldoende spelmogelijkheden en voldoende sensitieve en responsieve interactie met stabiele verzorgsters (19).

De termen *sensitiviteit*, *responsiviteit* en *exploratie* zijn dus belangrijke begrippen voor de pedagogische kwaliteit die de leidster een kind kan bieden. Wil een leidster sensitief en responsief zijn, dan zijn daarbij verschillende facetten in het dagelijkse werk van belang. Wij noemen er hier zes.

1. Ten eerste vereist sensitiviteit kijken naar kinderen. Een groep kinderen sensitief en responsief benaderen doe je niet zomaar even. Kinderen leren kennen vereist bewust naar ze kijken. In de kinderopvang heb je bovendien te maken met jonge kinderen. Hun signalen zien en begrijpen is geen gemakkelijke opgave.
2. Ook kennis van de ontwikkeling van kinderen is een vereiste om sensitief en responsief te kunnen zijn. Elke leeftijd brengt zijn eigen behoeften met zich mee. Door kennis wordt het kunnen inspelen op de ontwikkeling van een kind bevorderd. Maar door kennis wordt ook het stimuleren van deze ontwikkeling makkelijker. De leidster moet een evenwicht zien te vinden tussen te veel en te weinig eisen aan het kind.

3 De criteria sensitief en responsief in het opvoedersgedrag worden in de praktijk (bijvoorbeeld 'Instapje', Pyramide-project, SPEEL) nogal eens als volgt nader gespecificeerd (zie bijvoorbeeld 13):

- kinderen emotionele ondersteuning bieden;
- respect hebben voor de autonomie van het kind (onder andere zelf laten ontdekken);
- structureren en grenzen stellen;
- kwalitatief goede instructie geven aan het kind (praten en dingen uitleggen).

4 Ouders moeten als eerstverantwoordelijken voor hun kind vertrouwen krijgen in de opvang (zie ook 21). En dus is overleg tussen ouders en leidsters essentieel. Alle kinderen ervaren een vorm van discontinuïteit tussen thuis en de opvang. Maar onderzoek suggereert dat wanneer ouders en verzorgers het eens zijn over belangrijke waarden deze discontinuïteit (in interactie en rolverwachting) een voordelig effect voor het kind kan hebben. Het leren omgaan met deze vorm van discontinuïteit kan kinderen helpen zich aan te passen aan de vragen van de 'wijdere wereld' (12).

Daarnaast is overleg met de ouders een informatiebron die het begrip van de kinderlijke signalen kan vergroten. Baby's moeten én met de ouder(s) én met de vaste leidster nog een gehechtheidsrelatie ontwikkelen. De wat oudere kinderen die worden geplaatst hebben met de ouders al zo'n relatie ontwikkeld. In beide gevallen is het heel belangrijk dat ouder(s) en leidster veel informatie uitwisselen. Het kind moet begrepen kunnen worden in beide situaties en daarvoor is het (soms) belangrijk te weten wat er thuis of tijdens de opvang is gebeurd.

5 Ook de samenwerking tussen twee collega's is van groot belang. Samen maken ze de noodzakelijke warme en gelukkige omgeving voor kinderen tot een feit.

6 De leidster heeft de mogelijkheid de groepsruimte in te delen. Daarmee heeft ze invloed op de manier waarop kinderen zich in de ruimte kunnen ontwikkelen. Maar de indeling van de ruimte heeft ook invloed op het sensitieve en responsieve gedrag van de leidster. Hayes e.a. (8) en King en MacKinnon (15) geven aan dat kinderen en verzorgers beter functioneren in een grote, georganiseerde en goed uitgeruste ruimte. Ook Singer (21) geeft aan dat uit een Nederlands onderzoek van Alers en Hoekstra (2) blijkt dat het gebouw en de indeling van de ruimten invloed hebben op de sociale contacten tussen de kinderen. Over de invloed van de 'ruimte' op kinderen en leidsters wordt op dit moment in Nederland regelmatig gediscussieerd. De 'derde pedagoog' uit Reggio wordt in Nederland dan ook steeds bekender.

Dit zijn zes facetten van het werk van een leidster in een kinderdagverblijf. Het zijn beslist niet de enige facetten; wel laten ze zien hoe een leidster in de groep kan proberen haar sen-

sitieve en responsieve gedrag te vergroten. En een begrijpende en van daaruit reagerende leidster geeft kinderen vertrouwen in haar en in zichzelf. En doordat kinderen zich veilig voelen op het kinderdagverblijf, zullen ze de wereld ook daar gaan verkennen.

De organisatie

De organisatie van een kinderdagverblijf moet zodanig zijn dat deze de leidster de mogelijkheid biedt de vier opvoedingsdimensies (emotioneel ondersteunen, respect voor autonomie, structureren en grenzen stellen, informatie en uitleg geven) te realiseren. Ook vele van deze organisatorische facetten zijn te verbinden met de gehechtheidstheorie – het gaat dan om factoren die indirect te maken hebben met de pedagogische kwaliteit die een leidster kan bieden. Een organisatie moet zodanig worden opgezet dat zij de sensitiviteit van de leidster stimuleert en bevordert en de responsiviteit van de leidster alle kans geeft. We bespreken hier vijf mogelijke organisatorische facetten.

1 Voor het aangaan van een veilige gehechtheidsrelatie is *stabiliteit* en dus *continuïteit* van de vaste leidster noodzakelijk. Verticale leeftijdsgroepen zijn, vanuit de gehechtheidstheorie, te verkiezen boven groepen die zijn ingedeeld naar leeftijd (babygroep, dreumesgroep, peutergroep), waar kinderen steeds van vaste leidster moeten wisselen. Meegroei-groepen bieden wel de mogelijkheid van een vaste leidster en een naar leeftijd redelijk stabiele kindergroep. In de praktijk van alledag is dit echter (nog) lang niet altijd haalbaar. Het theoretisch voordeel van verticale groepsindeling is (nog) niet empirisch bevestigd. Wellicht vraagt het organisatorisch veel van de leidster en is de huidige opleiding niet of te weinig gericht op het begeleiden van en structuur bieden aan een leeftijd-heterogene groep (18, 25).

Wanneer de overgang van de ene leidster naar een andere niet voorkomen kan worden, moet deze voor kinderen ingrijpende verandering zo soepel mogelijk verlopen. De overgangsfase moet goed worden begeleid. In deze fase moet gekeken worden naar de signalen van het individuele kind en niet halsstarrig worden vastgehouden aan 'vaste' gewenningsschema's. Bij deze overgang is het van belang na te gaan in hoeverre kinderen de leidster gebruiken als veilige basis. Zoeken ze haar op als ze bang zijn of om een andere reden aandacht nodig hebben? Maar ook de hoeveelheid exploratie die een kind aandurft is van belang om vast te stellen in hoeverre het zich op zijn of haar gemak begint te voelen.

Uit een recent theoretisch betoog van De Schipper (20) komt naar voren dat continuïteit en met name stabiliteit op veel manieren kan worden geoperationaliseerd. Het valt buiten het bestek van dit hoofdstuk om daar uitgebreid op in gaan. Maar stabiliteit heeft natuurlijk met meer zaken dan de aanwezigheid van een vaste, vertrouwde leidster te maken.

- Ook de dagindeling en de groep kinderen zijn daarbij belangrijk. Het verloop onder leeftijdgenootjes is nog weinig onderzocht. Maar een stabiele kindergroep lijkt kinderen meer voordeel te bieden dan een groep van steeds wisselende samenstelling. Howes (12) verwijst naar onderzoek waaruit blijkt dat kinderen die langere tijd in stabiele leeftijdsgroepen verkeren vriendschappen ontwikkelen voor de langere termijn en ook een grotere vaardigheid in spelpatronen laten zien.
2. Werkbesprekingen/werkbegeleiding kunnen worden gebruikt om de door de leidster geboden pedagogische kwaliteit te bespreken, te evalueren en eventueel te verbeteren. Observaties van kinderen kunnen besproken worden om onder andere het inzicht in de signalen te vergroten. Maar ook vele andere invullingen van zo'n werkbespreking zijn mogelijk en kunnen van belang zijn voor de sensitieve en responsieve opvang van kinderen.
  3. Ouders hebben de eerste verantwoordelijkheid voor hun kind. Wanneer ze gebruikmaken van de kinderopvang delegeren ze een deel van hun opvoedingsverantwoordelijkheid aan anderen. Het is belangrijk dat organisaties het contact met ouders serieus nemen. Leidsters kunnen dat natuurlijk niet alleen. In Nederland lijkt men hier ook van overtuigd. In de *Handleiding Kwaliteitsstelsel Kinderopvang* (VOG) (7) is het ouderbeleid een duidelijk onderdeel. En de organisatie BOINK (landelijke oudervereniging) is in de kinderopvang geen onbekende meer.
  4. Ook de ruimtelijke indeling, de hygiëne en de veiligheid van het kinderdagverblijf zijn indirect van invloed op het kunnen ontwikkelen van een gehechtheidsrelatie. Als een leidster de hele dag heen en weer moet rennen van de keuken naar de groepsruimte of de ver weg gelegen slaapkamers, zal er van interactie en afstemming niet al te veel terechtkomen. Een veilige inrichting van een kinderdagverblijf zorgt ervoor dat een leidster niet de hele dag alert hoeft te zijn en misschien zelfs zeer veel moet verbieden om de veiligheid te kunnen waarborgen.
  5. Een stabiele, sensitieve en responsieve leidster is dus heel belangrijk voor kinderen. Stabiliteit krijg je onder andere door langdurig met dezelfde kinderen te werken. Het verloop onder het personeel is echter (nog) groot. Dat heeft natuurlijk te maken met zaken op beleidsniveau (status, beloning). Maar ook de organisatie van het kinderdagverblijf heeft invloed op het verloop onder leidsters. In Amerika wordt onderzoek gedaan naar hoe een organisatie ervoor kan zorgen dat alle werknemers in een kinderdagverblijf psychisch zo goed mogelijk kunnen werken. Belangrijk lijken onder andere de mogelijkheid van professionele groei, de collegialiteit en de manier waarop beslissingen worden genomen (14). Ook in Nederland krijgen deze aspecten steeds meer aandacht. Dat is bijvoorbeeld te zien in het VOG-kwaliteitsstelsel. Maar ook de term 'lerende organisatie' komt regelmatig voor en wordt toegepast in een aantal kinderopvanginstellingen.

Een organisatie kent nog vele andere facetten. De hiervoor genoemde geven voldoende aan hoe een organisatie kan werken aan continuïteit en stabiliteit van leidsters en zo hun sensitieve en responsieve gedrag kan bevorderen.

Het overheidsbeleid

Ook de overheid bepaalt via wetten en richtlijnen aspecten van de kinderopvang. Kinderopvang moet aan bepaalde eisen voldoen. Zaken die de overheid regelt, zijn van invloed op de responsiviteit en sensitiviteit van de leidster en op de continuïteit en stabiliteit die een kinderdagverblijf kan bieden. We zullen hier vier belangrijke facetten van het overheidsbeleid aan de orde laten komen.

1 De *groeps grootte* en de *leidster-kindratio* (het aantal kinderen per leidster) zijn natuurlijk belangrijke beleidsaspecten. Onderzoek in kinderdagverblijven laat zien dat in grote groepen minder positieve interactiepatronen voorkomen (zie onder andere 11) en minder positieve ontwikkelingsresultaten voor kinderen (bijvoorbeeld 26). Kinderen in kleinere groepen zijn meer betrokken bij groepsactiviteiten, ze gebruiken meer hun fantasie en ze praten meer met volwassenen. De verzorgers in deze kleine(re) groepen stellen vaker vragen, ze prijzen en stellen de kinderen sneller op hun gemak. In grote groepen spelen kinderen meer in subgroepen en zijn ze vaker inactief (15). De meningen over wat nu een ideale groepsomvang is zijn verdeeld. Wel is men het erover eens dat groepsomvang en ratio kunnen toenemen met de leeftijd. Van IJzendoorn (9) zegt in een interview dat er bij baby's niet meer dan drie kinderen op één leidster moeten zijn. Voor de wat oudere kinderen zou wat meer ook kunnen, omdat deze elkaar ook onderling veel steun kunnen geven tijdens de opvangperiode. Uit onderzoek (22) bleek een relatie tussen de kwaliteit van de interactie tussen een leidster en de haar toevertrouwde kinderen van anderhalf tot tweeënhalf jaar oud. Bij een ratio van 1:7 werd de kwaliteit van de interacties nadelig beïnvloed: er werd minder lesgegeven (activiteiten uitvoeren, opdrachtjes), er werden minder complimenten uitgedeeld en beperkende maatregelen werden sneller toegepast. Maar ook de ratio van 1:3 bleek niet zonder meer ideaal. Ook Singer (21) noemt verschillende onderzoeken waarin een bepaalde ratio voor- en/of nadelen laat zien. De voor kinderen en leidsters optimale groeps grootte en ratio moeten door praktijkervaringen (internationaal) en onderzoeksresultaten nader worden bepaald. De mate waarin dit wordt gerealiseerd is echter voor een belangrijk deel afhankelijk van de financiële mogelijkheden en de afweging van de politiek deze al dan niet voor de kinderopvang in te zetten.

Evenals
Rijksw

- 2 De overheid bepaalt ook de *opleidingseisen* waaraan leidsters en directie moeten voldoen. De politiek lijkt tot nu toe te weinig te beseffen dat het hier om een moeilijk beroep gaat, dat op velerlei terrein hoge eisen stelt aan leidster en directie. Het is een misverstand te denken: hoe jonger de kinderen, hoe lager gekwalificeerd het personeel kan zijn. Als je ziet wat responsiviteit inhoudt ten opzichte van kinderen die zich nog niet verbaal kunnen uitdrukken, dan valt volgens Van IJzendoorn (9) het omgekeerde te bepleiten! Dit ook vanwege het feit dat in die jongere leeftijdsperiode iedere invloed vanuit de pedagogische omgeving wel degelijk effect sorteert. Kinderen zijn op die leeftijd plastischer, meer beïnvloedbaar. Ze ondergaan meer invloeden dan een student in opleiding die daarnaast de vrijheid heeft voor allerlei andere invloeden te kiezen. Van IJzendoorn pleit voor een HBO-opleiding voor leidsters: een goede (maar niet de enig mogelijke) manier om aan te geven dat leidsters over bijzondere kwaliteiten moeten beschikken om hun werk van professionele pedagogische kwaliteit te laten zijn. Belangrijker is wellicht de inhoud van de opleidingen en een goede aansluiting bij de praktijk.
- 3 Ook de *vakantie- en ziektevervangings* is voor een deel een zaak van politiek beleid. De overheid zou, door meer financiële armslag te geven, de continuïteit en stabiliteit in een kinderdagverblijf aanzienlijk kunnen versterken.
- 4 Tot slot is het overheidsbeleid van invloed op de *grote doorstroming* van leidsters in de kinderopvang. Er zijn veel politieke maatregelen denkbaar om de status van het beroep te verhogen en de doorstroming te verlagen (inkomen, studiemogelijkheden enzovoort). De gehechtheidstheorie geeft natuurlijk geen beleidsvoorschriften. Die komen tot stand door een politieke afweging van velerlei factoren. Onderzoek kan door het verfijnen van een theorie wel kennis leveren waarmee politieke keuzes doordacht en gemaakt kunnen worden. Maar daar ligt óók een duidelijke taak voor de praktijk.

BIJLAGE: HET VASTSTELLEN VAN DE MATE VAN SENSITIVITEIT

Deze bijlage bevat een korte samenvatting van gedragscriteria aan de hand waarvan de mate van sensitiviteit kan worden vastgesteld. Deze door Mary Ainsworth ontwikkelde procedure is *uitsluitend bedoeld voor toepassing in het kader van wetenschappelijk onderzoek*, ter beoordeling van de sensitiviteit van moeders in de omgang met kinderen tussen nul en één jaar. De sensitiviteitsschaal omvat negen schaalpunten, lopend van 1 (uiterst ongevoelig) tot 9 (zeer sensitief). Voor een verantwoord gebruik is intensieve en langdurige training vereist! Ter illustratie volgt hieronder een verkorte beschrijving van de twee uiteinden van

de schaal en van het schaal midden (inconsistent sensitief). Moeders en kinderen worden aangeduid met M en K.

Schaalpunt 1: uiterst ongevoelig

M lijkt bijna uitsluitend aandacht te hebben voor haar eigen wensen, stemming en activiteiten. Interventies en initiatief tot interactie komen voornamelijk van haar, als ze aansluiten op het gedrag van K is dit vaak toeval. Dat betekent niet dat M nooit op K reageert: als de signalen van K sterk en aanhoudend genoeg zijn, reageert zij wel. De vertraging in de reactie is op zichzelf ongevoeligheid te noemen. Uit gewoonte negeert of 'kleurt' M de betekenis van K's gedrag. Er bestaan dan verschillen tussen haar wensen en activiteiten en K's signalen. M heeft voornamelijk aandacht voor haar eigen behoeften. Samengevat: de reactie van deze M op signalen van K is typisch ongepast van aard ofwel fragmentarisch en ongevoelig.

Schaalpunt 5: inconsistent sensitief

Hoewel M bij gelegenheid behoorlijk sensitief kan zijn, kunnen er perioden voorkomen waarin zij ongevoelig is voor signalen van K. Bij tijden is zij volledig sensitief, soms is zij alleen sensitief voor bepaalde aspecten van K's gedrag en niet voor andere aspecten. Haar aandacht voor K wisselt; meestal is die behoorlijk scherp, maar soms ook is zij niet ontvankelijk. Haar waarneming van K's gedrag kan vertekend zijn in één of twee aspecten, maar nauwkeurig in andere belangrijke aspecten. Soms reageert zij prompt en gepast, soms ook ongepast of langzaam. Over het geheel genomen is zij vaker sensitief dan insensitief. Samengevat is het gedrag van deze M te karakteriseren als de ene keer sensitief en de andere keer insensitief, of op sommige aspecten wel sensitief en op andere niet.

Schaalpunt 9: uiterst sensitief

M is volledig afgestemd op signalen van K. Zij reageert prompt en gepast. Zij kan zich in K verplaatsen en inleven. Haar waarnemingen worden niet vertekend door haar eigen behoeften en afweer. Zij 'leest' de signalen behendig uit het gedrag van K af en kent de betekenis van zelfs de kleinste signalen. Zij geeft K bijna altijd wat die aangeeft te willen. Wanneer zij het gevoel heeft dat het het beste is niet toe te geven – bijvoorbeeld wanneer K te opgewonden is, of iets wil dat niet mag of niet kan – dan biedt zij tactvol een voor K aanvaardbaar alternatief aan (K krijgt dus zeker niet altijd zijn zin!). M geeft te kennen dat ze K be-

grijpt wanneer die aangeeft iets niet of wel te willen. Zij heeft afgeronde interacties met K, zodat beiden na beëindiging ervan tevreden lijken. M reageert dán wanneer K de signalen geeft.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- 1 Ainsworth, M.D.S., M.C. Blehar, E. Waters e.a., *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ 1978.
- 2 Alers, M. & E. Hoekstra, 'Invloed kinderopvanggebouw op gedrag van kinderen onderzocht'. In: *Kinderopvang* 25 (1992), nr. 4, pp. 12-15.
- 3 Bowlby, J., *Maternal care and mental health*. World Health Organization Monograph Series nr. 2, Genève 1951.
- 4 Bretherton I. & E. Waters (red.), 'Growing points of attachment theory and research'. In: *Monographs of the Society for Research in Child Development* 50 (1985) 1-2, Serial Nr. 209.
- 5 Goossens, F.A. & L.W.C. Tavecchio, 'Effecten van dagopvang'. In: *Tijdschrift voor jeugdhulpverlening en jeugdwerk*, Themanummer Kinderopvang (1989), pp. 40-47.
- 6 Goossens, F.A. & M.H. Van IJzendoorn, 'Quality of Infants' Attachments to Professional Caregivers: Relation to Infant-Parent Attachment and Day-Care Characteristics'. In: *Child Development* 61 (1990), pp. 832-837.
- 7 Handleiding Kwaliteitsstelsel Kinderopvang. VOG, VUGA, Den Haag 1998.
- 8 Hayes, C.D., J.L. Palmer & M.J. Zaslow, *Who cares for America's children?* National Academy Press, Washington D.C. 1990.
- 9 Hol, A. & J. Jakobs, 'Responsiviteit het sleutelwoord bij kinderopvang: Interview met Prof. Van IJzendoorn'. In: *Tijdschrift voor jeugdhulpverlening en jeugdwerk*, Themanummer Kinderopvang (1989), pp. 19-26.
- 10 Hopman, M. 'Interview met Marianne Riksen-Walraven'. In: *Kinderopvang* 32 (1999), nr. 1, p. 17 e.v.
- 11 Howes, C. & J. Rubinstein, 'Determinants of toddlers' experiences in day care: Age of entry and quality of setting'. In: *Child Care Quarterly* 14 (1985), pp. 140-151.
- 12 Howes, C., 'Caregiving environments and their consequences for children: The experiences in the United States'. In: E. Melmuish & P. Moss (red.), *Day Care for young children: International perspectives*. Tavistock/Routledge, London/New York 1991, pp. 185-198.
- 13 Hubbard, F. 'Instapje: het eerste stapje op weg naar school'. In: A. Harpman & L. Tavecchio (red.), *Opvoeding als Evenwichtskunst*. Samsom H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn 1996, pp. 153-179.
- 14 Jorde-Bloom, P., 'Teachers Need "TLC" Too'. In: *Young Children* (1988), pp. 4-8.
- 15 King, D. & C.E. Mackinnon, 'Making Difficult Choices Easier: A Review of Research on Day Care and Children's Development'. In: *Family Relations* 37 (1988), pp. 392-398.
- 16 Main, M. & J. Solomon, 'Procedures for identifying disorganized/disoriented infants in the Ainsworth Strange Situation'. In: M. Greenberg, D. Cicchetti & M. Cummings (red.), *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention*. University of Chicago Press, Chicago 1990, pp. 121-160.

- 17 NICHD Early Child Care Research Network. 'The effects of infant child care on infant-mother attachment security: Results of the NICHD study of early child care'. In: *Child Development* 68 (1997), pp. 860-879.
- 18 Pool, M., *Een onderzoek naar het effect van horizontale en verticale groepsindeling in kinderdagverblijven op de ouder-kind hechting*. Doctoraalscriptie Ontwikkelingspsychologie/Methoden en Technieken van onderzoek. Faculteit Sociale Wetenschappen, Leiden 1997.
- 19 Rutter, M., 'Social-emotional consequences of daycare for preschool children'. In: *American Journal of Orthopsychiatry* 5 (1981), pp. 4-28.
- 20 Schipper, J.C. de, *Stabiliteit van de opvangomgeving van kinderen op een kinderdagverblijf*. Afdeling Algemene en Gezinspedagogiek (interne publicatie), Leiden 1999.
- 21 Singer, E., *Kinderopvang: Goed of slecht? Een literatuurstudie naar de effecten van kinderopvang*. SWP, Utrecht 1993.
- 22 Smeets, H. & F.A. Goossens, 'Kwaliteit van de interactie en staf:kind ratio: Verslag van een vooronderzoek'. In: *Informatiebulletin voor ontwikkelingspsychologie* 15 (1988), pp. 116-122.
- 23 Tavecchio, L.W.C., M.H. van IJzendoorn & F.O.A. Hubbard, 'Dichtheid van het opvoedingsmilieu en waargenomen veiligheid: Een tweede vooronderzoek'. In: *Kind en Adolescent* 4 Themanummer Gehechtheid (1983), pp. 45-68.
- 24 Tavecchio, L.W.C. & F.A. Goossens, 'Opvoeding buiten het gezin, in het bijzonder in het kader van dagopvang'. In: A.J. Dieleman & P. Span (red.), *Pedagogiek van de levensloop*. Acco, Amersfoort/Leuven en Heerlen, Open Universiteit 1992, pp. 88-98.
- 25 Tavecchio, L.W.C., M.H. van IJzendoorn, M.J.E. Verhoeven e.a., *Kinderopvang in Nederland. Een empirisch onderzoek naar de afstemming tussen ouders en professionele opvoeders in relatie tot de kwaliteit van kinderopvang*. Eindrapport Hoofdstudie Kinderopvang, ten behoeve van PCOJ/VWS, Afdeling Algemene en Gezinspedagogiek, Leiden 1996.
- 26 Vandell, D.L., V.K. Henderson & K.S. Wilson, 'A longitudinal study of children with day-care experiences of varying quality'. In: *Child Development* 59 (1988), pp. 1286-1292.
- 27 IJzendoorn, M.H. van, L.W.C. Tavecchio, F.A. Goossens e.a., *Opvoeden in geborgenheid: Een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1985.
- 28 IJzendoorn, M.H. van, C. de Ruiter & M.J. Kranenburg, 'Intergenerationele overdracht van onverwerkte verlieservaringen: Een gehechtheidstheoretische benadering'. In: J.E. de Boer (red.), *Infantpsychiatrie: De gezonde en verstoorde ontwikkeling van de vroege ouder-kind relatie*. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1991, pp. 56-77.
- 29 IJzendoorn, M.H. van, A. Sagi & M.W.E. Lambermon, 'The multiple caretaker paradox: Data from Holland and Israel'. In: R.C. Pianta (red.), *Beyond the parent: The role of other adults in children's lives*. *New Directions for Child Development* 57 (1992), pp. 5-25.